

Пилип Селігей

СВІТЛО І ТІНІ наукового стилю

Національна академія наук України
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

Пилип Селігей

СВІТЛО І ТІНІ наукового стилю

Монографія

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія»

2016

УДК 81'38
ББК 81.2-5
С29

Це видання зацікавить кожного, хто пише або читає наукову літературу. Що таке читабельний науковий твір? Чи потрібно вченому бути хорошим стилістом? Як краще розповісти про своє дослідження? Як можна писати, а як ні? Відповіді на ці запитання містить пропонована книжка. Ви дізнаєтеся, що таке «науковий жаргон», чому він перешкоджає розвитку науки, чим відрізняється від комунікативно досконалих текстів. Докладно йдеться про різноманітні стильові засоби, завдяки яким писемне мовлення стає змістовним, виразним, цікавим і переконливим. Мовні явища аналізуються на широкому культурно-історичному тлі, спостереження й висновки проілюстровано прикладами із сучасних наукових публікацій.

Для вчених, викладачів, студентів – усіх, хто прагне стати майстром наукового стилю.

Відповідальний редактор

академік НАН України *Г. П. Півторак*

Рецензенти:

доктор філол. наук, професор *Н. В. Зелінська*
доктор філол. наук, професор *Л. В. Струганець*
доктор філол. наук, професор *О. О. Тараненко*

*Ухвалила до друку вчена рада
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
(протокол № 7 від 24 вересня 2015 р.)*

ISBN 978-966-518-694-6

© Селігей П. О., 2016
© Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»,
оригінал-макет, 2016
© Остапов О. Я., художнє
оформлення, 2016

ВСТУП

*Чорнило вчених рівноцінне крові мучеників*¹.

Винесені в епіграф слова легенда приписує пророкові Магомету. І хоч у далекому VII ст., коли проповідував засновник ісламу, наука робила, по суті, ще тільки перші кроки, така висока оцінка виявилася пророчою. Червоною ниткою пройшла вона крізь усі часи до наших днів.

У XX ст. науково-технічна революція кардинально змінила життя на Землі. Наука міцно утвердилась як безпосередня виробнича сила. Упродовж нинішнього століття вона має всі шанси перетворитися на основну виробничу силу. За прогнозами футурологів, інформаційне суспільство, у якому ми живемо, за кілька десятиліть переросте в суспільство знань. Своєю значущістю їх творення перевершить виробництво всіх видів товарів та енергії. І цим виняткова роль знань не обмежиться. Адже вони формують і ушляхетнюють свого творця – людину. Наука стане головною запорукою самозбереження й поступу людства.

Отже, в майбутньому суспільна цінність пізнання зростатиме й далі. Не випадково вже сьогодні кількість наукових публікацій у світі лавиноподібно наростає. Більшає й потік публікацій українською мовою, яка після 1989 року стала державною, посівши належне їй місце в науковій царині. Тепер вона входить в «елітний клуб» тих небагатьох мов, якими вчені публікують свої розвідки.

Кількість публікацій зростає. А чи зростає їхня мовна якість? Українська наукова мова розвивається нині дуже активно й загалом перебуває на піднесенні, розкриваючи дедалі нові виражальні можливості. Попри це нам до рук нерідко потрапляють стилістично

¹ У джерелі: «The ink of scholars will be weighed in the scale with the blood of martyrs» (цит. за: Knowledge of God in Classical Sufism: Foundations of Islamic Mystical Theology / Transl. by J. Renard. – New York, 2004. – P. 155). Тут і далі цитати західноєвропейських авторів у разі потреби будемо наводити мовою оригіналу.

недоброякісні тексти. Одні вчені, виконавши цікаве й потрібне дослідження, не вміють викласти його результати відповідно до норм наукового стилю. Інші – свідомо відступають від цих норм, роблячи написане відверто нечитабельним. Такі реалії мовного життя. Заплющувати на них очі – означає не помічати велетенського каменя спотикання, що лежить на шляху нашої науки.

Предтечею цієї книжки була невеличка брошура «Науковий жаргон: основні ознаки та причини появи»¹. Видана малим накладом і призначена колегам-лінгвістам «для внутрішнього вжитку», вона містила критичні зауваги та роздуми щодо спотворення наукового стилю в деяких мовознавчих публікаціях. Проте несподівано для автора це скромне видання зацікавило й представників інших наук – суспільствознавчих, природничих, технічних. Проблема жаргону в цих науках теж виявилася доволі злободенною. Читачі охоче ділилися з автором прикрими враженнями від стилістично незграбних наукових публікацій.

Гостру актуальність проблеми підтвердило й обговорення нашої доповіді на засіданні Президії НАН України 31 березня 2004 р. Було висловлено два побажання. По-перше, підготувати таку працю на матеріалі текстів з різних наук (а не тільки лінгвістики) і призначити її ширшому колові вчених (а не тільки лінгвістам). По-друге, крім аналізу стильових вад, варто було б з'ясувати, а як, власне, запобігти науковому жаргону? Як зробити науковий твір читабельним і стилістично досконалим?

Така жвава реакція й очевидна суспільна значущість проблеми спонукали автора продовжити роботу. Наслідком стала книжка, яку ви, шановні читачі, тримаєте в руках. Її вихід відповідає «Концепції розвитку НАН України на 2014–2023 роки», де, серед іншого, передбачено протидію поширенню псевдонауки та фальсифікації наукових досліджень, створення атмосфери, яка заохочує додержувати норм наукової етики².

Зазначені дві настанови зумовили будову книжки. У першому розділі ми розкриємо важливість мовних знань для вченого, розповімо, що думали про спотворення наукової мови в минулі часи, з'ясуємо, які вимоги висуває суспільна практика до наукового тексту і що являють собою норми наукового стилю. У другому розділі всебічно проаналізуємо явище наукового жаргону: виявимо його ознаки та причини появи, дамо принципову й по змозі об'єктивну оцінку, намітимо шляхи боротьби з ним. Третій розділ присвячено питанням дієвості наукового тексту, його впливові на читача. Докладно йтиметься про різноманітні мовно-виражальні засоби, які

¹ Селігей П. О. Науковий жаргон: Основні ознаки та причини появи. – К., 2003. – 56 с.

² Концепція розвитку НАН України на 2014–2023 роки // Вісник НАН України. – 2014. – № 1. – С. 37.

роблять написане комунікативно досконалим і відповідним до вимог сучасності.

Мета монографії – донести такі ідеї:

1. Розумова культура великою мірою залежить від мовної культури. Розвинуті мовні навички – запорука правильного, продуктивного мислення. Ученому вони потрібні не тільки для оприлюднення, а й для народження ідей. Сучасна українська мова надає авторові всі можливості для того, щоб ефективно передавати свої думки, а читачеві – глибоко розуміти й засвоювати їх.

2. Стилiстично недоброязісні наукові тексти – все ще не рідкість. Ті, що написані науковим жаргоном, незрозумілі навіть для фахівців. Таким текстам властиві термінологічні зловживання, надмір віддієслівних іменників і непотрібних запозичень, надто довгі, заплутані речення, багатослів'я та марнослів'я. Науковий жаргон суперечить комунікативній сутності мови, бо не повідомляє нові знання, а приховує їх. Це не просто недбальство якогось окремого автора, а цілісне явище, поширене в багатьох країнах і науках.

3. Причини наукового жаргону кореняться не так у мові, як в особистості автора та в інших позамовних чинниках. Це, зокрема, брак мовної майстерності, алогічне або патологічне мислення, свідомо мовна маніпуляція, вплив стильової практики постмодернізму, «гіпертрофія логосфери», недостатня проясненість нових знань. Жаргон зводить нанівець співпрацю автора й читача, дискредитує науку, знецінює її здобутки, шкодить вихованню студентів та молодих учених. Протидіяти жаргону – професійний обов'язок наукової спільноти.

4. Антиподом жаргону є стилістично довершений науковий текст. Він не лише забезпечує повноцінне засвоєння інформації, а й підтримує увагу читача, справляє інтелектуальний вплив, змінює погляди та переконання. Щоб створити такий текст, автор має дотримуватися комунікативних якостей (насамперед – ясності, стислості, точності), пильнувати стильові норми (послугуватися мовними засобами осмислено), уникати стильових помилок, що заважають швидко й однозначно розуміти написане.

5. Найкращі наукові тексти заохочують читача до співдумання, «провокують» розумову активність, скеровуючи її в потрібному напрямі. Цього вдається досягти завдяки тому, що вони чітко окреслюють проблемну ситуацію, викликають орієнтувально-дослідницький рефлекс, антиципацію, інтелектуальні емоції. Потужними каталізаторами сприйняття виступають також досконала композиція, яскрава авторська індивідуальність і помірна експресивність. Такі тексти завжди знаходять шлях до серця й розуму читача, викликаючи навіть духовні перевороты. Починають читати їх з власними поглядами, а закінчують – з поглядами автора.

Книжка про науковий стиль сама написана науковим стилем. Оскільки в ній, серед іншого, висвітлено деякі теоретичні проблеми стилістики, зміст можна було б викласти в поважній, суто академічній манері. Але тоді працю було б важкувато читати нелінгвістам. Якщо ж увесь матеріал спопуляризувати, вона виявиться не надто цікавою для фахівців. Оскільки книжку адресовано обом групам читачів, автор намагався знайти золоту середину ¹. Сподіваємося, такий стильовий симбіоз улаштує всіх і кожен знайде для себе в книжці щось нове й цікаве.

У викладі на основну академічну тональність подекуди нашаровуються публіцистичні обертони. Цього вимагає зміст, адже науковий жаргон, як і взагалі читабельність наукових текстів, – назріла, животрепетна, суспільно значуща проблема. Вона виходить за межі наукової спільноти й має значно ширший розголос (передусім в освіті). У кінцевому підсумку, ознайомити громадськість з актуальними проблемами наукового стилю, намітити шляхи його вдосконалення – одна з головних цілей книжки.

Ученому не личить ходити второваними стежками. Його робота є справді вартісною лише тоді, коли додає до золотого фонду знань щось істотне й корисне. Ми намагалися наситити розвідку новими ідеями та підходами, не спиняючись докладно на тому, про що йдеться в дотеперішній літературі зі стилістики. Проте не варто думати, що наша праця різко пориває з традицією. Українські й зарубіжні розвідки з наукового мовлення мають безперечні здобутки, без оперття на які рух стилістичної думки вперед був би неможливий.

Окремі положення, сформульовані в книжці, принципово відрізняються від узвичаєних суджень і відображають авторські висновки й оцінки. Напевно, не всі читачі погодяться з ними. На всіх автор і не розраховує. Нові істини рідко сприймаються відразу, без внутрішнього опору. З іншого боку, писати банальності, з якими погодяться всі, нецікаво. І чи потрібно? Бо коли нічого сказати, краще мовчати. Якщо праця викличе запитання й дискусії, це означатиме, що читач замислився, а отже, книжка досягла мети.

Нині Україна потроху виборсується з глибокої економічної та духовної прірви, прагнучи доєднатися до країн вільного світу. Хочеться вірити: не за горами ті часи, коли ми нарешті вступимо в добу економіки знань. Наука посяде в суспільстві належне їй місце, професія вченого знову стане престижною, а наукова література формуватиме світогляд сучасників. Потреба в ній зростатиме й далі. Ось чому українська наукова мова має зустріти цю добу високорозвиненою і комунікативно досконалою. І якщо книжка бодай трохи сприятиме цьому, автор уважатиме свою багаторічну роботу над нею не марною.

¹ В англomовних країнах такий жанр називають *midway books* – тобто наукова література, адресована фахівцям-суміжникам і широким колам академічної громадськості.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
------------	---

РОЗДІЛ І

НОРМАТИВНЕ Й АНОМАЛЬНЕ В НАУКОВОМУ ТЕКСТІ

1.1. Науковець і його мова.....	7
1.2. Незрозуміле мовлення в науці.....	18
1.2.1. Вибір терміна	18
1.2.2. Думки про «науковий жаргон» (Історія питання)	22
1.2.2.1. Письменники.....	22
1.2.2.2. Філософи.....	31
1.2.2.3. Науковці	46
1.2.3. Актуальність спеціального дослідження	61
1.3. Науковий стиль як об'єкт нормативного дослідження.....	64
1.3.1. Нормативний підхід у мовознавстві	64
1.3.2. Стильові норми й комунікативні якості в науковому тексті ...	71
1.3.3. Зауваги до методології дослідження.....	83
1.4. Короткі висновки	89

РОЗДІЛ ІІ

АНАТОМІЯ «НАУКОВОГО ЖАРГОНУ»

2.1. Основні ознаки	93
2.1.1. Термінологічні зловживання	93
2.1.1.1. Пересичення тексту термінами	94
2.1.1.2. Невиправдане залучення термінів з інших наук.....	105
2.1.1.3. Термінологічне псевдоноваторство	111
2.1.2. Непотрібні запозичення.....	128
2.1.3. Задовгі речення	146
2.1.4. Нагромадження іменників	160
2.1.5. Багатослів'я	183
2.1.6. Марнослів'я («вода»)	207
2.2. Причини появи	221
2.2.1. Вступні зауваги	221
2.2.2. Нелогічне мислення	224

2.2.3. Мовна недбалість	230
2.2.4. Розлади мислення й мовлення	239
2.2.5. Мовна маніпуляція	257
2.2.6. Модернізм і постмодернізм	276
2.2.7. Гіпертрофія логосфери	284
2.2.8. Новизна ідеї	289
2.3. Оцінки «наукового жаргону»	291
2.3.1. Комунікативна, стильова та прагматична оцінки	291
2.3.2. Естетична й етична оцінки	296
2.3.3. Суспільні наслідки	301
2.3.4. Статус терміна <i>науковий жаргон</i>	314
2.3.5. Шляхи подолання	317
2.4. Короткі висновки	331

РОЗДІЛ III

ДОСКОНАЛИЙ НАУКОВИЙ ТЕКСТ

3.1. Дієвість наукового тексту	336
3.1.1. Оновлення стилю	336
3.1.2. Виразність і читабельність	338
3.1.3. Зв'язок «автор – читач»	345
3.2. Механізми впливу на читача	351
3.2.1. Увага. Цікавість. Радість пізнання	351
3.2.2. Ідентифікація. Співдумання. Антиципація	366
3.2.3. Проблемний виклад. Діалогічність. Недомовленість	375
3.3. Головні чинники виразності	389
3.3.1. Ясність	389
3.3.2. Стислість	398
3.3.3. Композиційна довершеність	417
3.3.3.1. Без композиції текст неможливий	417
3.3.3.2. Композиція – добре організована структура	429
3.3.3.3. Гармонія головного і другорядного	447
3.4. Інші виражальні можливості	462
3.4.1. Авторська індивідуальність	462
3.4.2. Розмовність	475
3.4.3. Експресивність	484
3.4.4. Простота й дохідливість	508
3.5. Короткі висновки	518
Хороше пишеться не швидко... (Замість післямови)	521
Додаток. Як працювали з текстом відомі автори	525
Список джерел	557
Список літератури	583
Показчик імен	618